

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift
© Göteborgs universitet 2002
ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid
Institutionen för arkeologi
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Tore Artelius
Eva Englund
Kristian Kristiansen
Per Persson

Grafisk formgivning
Lena Troedson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout
Eva Englund,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Montering
Per Persson,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida
Detalj av glaspärla från Röstorp
Akvarell av Andreas Åhman
ANL, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Engelsk språkgranskning
Karl-Göran Sjögren

Tryck
Livréna Grafiska AB, Kungälv

Innehåll

Senneolittiske hellekister i Syd-Norge <i>Einar Østmo</i>	5
Neolitisering i Västvärmland <i>Curry Heimann</i>	27
Handen bakom huggningen <i>Lasse Bengtsson</i>	57
Langfærder og helleristninger <i>Kristian Kristiansen</i>	67
Hällristningar under vatten? <i>Sten Ekman</i>	81
En nyupptäckt halländsk centralplats <i>Påvel Nicklasson</i>	97
Skogsbonden i romersk etnografi <i>Eva Weiler</i>	109
Skogen som kulturmiljö och arbetsplats <i>Eva Myrdal-Runebjer</i>	123
Att se med andra ögon <i>Marianne Lönn</i>	135
Kinesiskt porslin, ostindiehandel och arkeologi i Göteborg <i>Göte Nilsson Schönborg</i>	147
Att gräva efter Europas skugga <i>Per Stenborg</i>	157

Att se med andras ögon

Marianne Lönn, Riksantikvarieämbetet

Abstract

”To see with someone else’s eyes”:

In this article I try to decipher something of the frame of reference held by prehistoric people by using the contents of the place names. Thus, I have explored some possible fields of research in order to find out what information archaeologists can get from place names. One is called *Images of the landscape*. It is shown that the agrarian landscape dominates in the names. Another is called *What way of thinking can be found in the names?* I suggest that the place names depict a farmer’s interests in the landscape and that the streams have been useful for orientation. As to the question of ownership to land, place names point to a development from a group’s access to a certain area in the Early Iron Age to individual ownership in the Medieval Period. A third field of research is called *Wherein are the people seen?* The answer is that they are seen both as givers of name and as persons in names.

Inledning

Genom åren har arkeologer på många sätt försökt förstå mer av den immateriella sidan av förhistoriska samhällen, sådant som människors seder och bruk, social organisation, värderingar och referensramar, symbolik och tankar. Det är en fråga om att hämta immateriell information ur materiella lämningar, vilket inte är omöjligt, men svårt. Jag tänker här presentera ännu ett sätt att få fram något av den eftersträfvade, men svåråtkomliga, immateriella sidan av förhistoriska samhällen. Det handlar inte om någon ny metod, utan om att utnyttja ett nygammalt material, nämligen ortnamn. Rätt använda kan de belysa något av dåtidens människors uppfattning av samhället och världen omkring sig. Syftet med denna artikel är att diskutera ett antal inblickar i förhistoriska tänkesätt och värderingar, som kan hämtas ur ortnamn. Förhistorien i sig eller det förhistoriska materialet behandlas däremot inte.

Exemplen i artikeln är hämtade från egna arbeten. Den som är intresserad av att se andra arbeten där arkeologi och ortnamnsforskning kombineras kan börja med att läsa t.ex. W. H. Pearsalls *Place-names as Clues in the pursuit of Ecological History* (Pearsall 1961) och Bent Jørgensens *Stednavne og administrationshistorie* eller vända

sig till de arbeten som gjorts av Stefan Brink (f.f.a. *Sockenbildning och sockennamn* 1990 och senare arbeten), Ingemar Olsson (f.f.a. *Gotlands stavgårdar, en ortnamnsstudie* 1976 och *Gotländsk natur och historia* speglade i ortnamnen 1979) och Jan Paul Strid (f.f.a. *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen* 1986). Det kan också finnas anledning att titta närmare på *Det nordiska projektet Ortnamn och samhälle* (Ortnamn och samhälle 1-8), som givits ut av Seminariet för nordisk ortnamnsforskning, Uppsala universitet och på symposierapporten *Bebyggelsens och bebyggelsenavnes alder* (1984) där framför allt skillnader i arkeologers och ortnamnsforskares synsätt märks.

Mina arbeten baserar sig på material från Bohuslän, i all huvudsak från södra Bohuslän. En stor del har ett ännu snävare undersökningsområde nämligen Inlands Nordre härad numera Stenungsunds kommun och norra delen av Kungälv kommun. Materialet består dels av ortnamn, närmare bestämt bebyggelsenamn, dels av arkeologiskt kunnande, arkeologiskt material och landskapet i sig. För tydlighetens skull ska jag definiera bebyggelsenamn. De är således ”namn på alla slags bebyggelser och administrativa områden, från länder och landskap ner till socknar,

byar, gårdar och hus” (Pamp 1987:7). De tolkningar av bebyggelsenamn och uppgifter om ords betydelser som förekommer i denna artikel är hämtade från delarna VI: 1 och VI: 2 i serien *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län* (Janzén 1972 och 1975). De huvudsakliga källorna till namnens äldsta belägg är där Biskop Eisteins jordebog (Den røde bog, ca 1380-1400) och Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede.

Kontexter, referensramar och namninnehåll

Inom arkeologi diskuteras kontexter och därmed menas det sammanhang exempelvis ett fynd hör ihop med. Kontexten kan vara ett historiskt skede i vilken ett gravfält, en viss keramikdekor eller en bestämd bebyggelsestruktur hör hemma. En kontext kan också vara en grav till vilken fynd och anläggningar hör. Ovanstående är exempel på historisk och fysisk kontext. När det gäller människor tankar och värderingar ligger det närmare till hands att tala om en referensram, en mental kontext. En människas referensram omfattar hennes unika erfarenhet som enskild människa, men till största delen består den av den kunskap, de värderingar, olika uppfattningar och föreställningar som råder i det samhälle där hon lever. Mycket av människors referensramar är således gemensamma. Ortnamn är skapade i en bestämd historisk kontext i vilken specifik kunskap, vissa värderingar och annat råder. Ortnamnen speglar därför också en bestämd, gemensam referensram.

Det är innehållet i namnen, som speglar referensramen. Namnen skapas av ord, namnelement, som beskriver vad som är typiskt, viktigt, vanligt eller ovanligt o.s.v. Det är arkeologens eller ortnamnsforskarens sak att tolka om något är ovanligt eller vanligt, typiskt eller inte. Namnelementen visar bara att människor har känt till ett visst ord och ansett det vara lämpligt som beskrivning på en plats.

Platser beskrivs med hjälp av två typer av upplysningar, en artbetecknande huvudled, som anger typen av lokal och en särskiljande bestämningsled, som anger vad som skiljer just denna lokal från andra platser av samma typ. Namn med bara en led består oftast av en huvudled. Således är *Berg* ett enledat namn med en huvudled och *Nor-*

berg ett tvåledat namn med en bestämningsled först och en huvudled därefter. Betydelseinnehållet i en namnled skiftar beroende på om ett ord är en huvudled eller en bestämningsled. I *Norberg* anger *-berg* att platsen är ett berg eller att gården ligger vid ett berg. I *Berghem* anger *Berg-* att en viss bygd är bergig.

Utifrån ovan nämnda faktorer kan ortnamnsinnehåll ge information om brottstycken av den gemensamma referensramen i en bestämd tid. Därmed är det också möjligt att se landskapet och företeelser i landskapet utifrån denna referensram, d.v.s. med de namngivande människornas ögon. Det blir också möjligt att komma enskilda människor nära, både genom att namnen använts av dessa personer och genom att några av personerna omnämnas i form av förnamn eller yrkesbeteckning. Emellertid är det omöjligt att förstå referensramen utan att känna väl till den historiska kontexten. Kombinationen arkeologi-ortnamnsforskning är fruktbar och nödvändig av just denna anledning. Kunskapen om kontexten måste dock vara både djup och bred samt innehålla både översikt och detaljer, eftersom man arbetar med generella referensramar likaväl som med enskilda människors uttryck av dessa. Varje, eller åtminstone de flesta, ortnamn har sannolikt skapats av några få människor, men mot bakgrund av den generella referensramen.

Bevarade samtalsrester

Nyckeln till detta sätt att arbeta med ortnamn ligger i att uppfatta dem som kvarblivna rester, fragment, av människors vardagliga samtal (se vidare Lönn 1999:127ff). Namnen ingår i samtal som förts mot bakgrund av den allmänna referensramen, vilket får vissa konsekvenser. En av dessa är att det som alla vet behöver inte förklaras, varken i fråga om kunskap eller värderingar. Därför syns tyvärr heller inte den kunskapen eller de speciella värderingarna i det nedskrivna namnet och därför är det lätt att feltolka uttryck. Ett namnelement kan ha en för oss negativ men för dem positiv klang eller innehålla ironi, som dagens uttolkare inte förstår. Här kommer återigen kunskapen om den historiska och förhistoriska kontexten in. Den avgör vilken tolkning av ett namninnehåll, som kan anses vara rimlig utifrån vad vi vet om dessa människors kun-

skap, religiösa uppfattning o.s.v.

Namninnehållet står alltså i centrum. Det är ett av fundamenten för detta sätt att arbeta med ortnamn. Konsekvensen blir att ortnamn som egennamn, d.v.s. utan betydelseinnehåll, inte är intressanta och inte heller namnens exakta placering i landskapet. Ortnamnen ses istället som beskrivningar av en plats och poängen är att namngivarna medvetet har valt vissa namnelement för att beskriva och identifiera en plats. Därmed blir det också möjligt att försöka tolka vad namngivarna tänkt, varför de benämnt just denna plats och varför med just dessa ord.

Naturligtvis finns många problem och svagheter med detta sätt att arbeta. Det största problemet är just det fragmentariska materialet. Det är inte bara så att namnen i sig är små fragment i samtalen och ger ytterst små inblickar i tänkesättet. Namnmaterialet förändras också, framför allt genom att namnuppsättningen ständigt skiftar. Somliga namn försvinner, somliga ändras, några blir kvar. De namn jag arbetar med är således de som råkat bli kvar.

En förutsättning är också att namngivningen vuxit fram i den bygd där namnen sedan fungerar. Undantag till denna regel är t.ex. administrativa namn givna från en överordnad nivå i samhället. I samband med den process som föregår riksbildningen uppträder sådana namn. Andra namn av samma slag är knutna till kristnandet. Totalt sett är dock den förstnämnda typen av namngivning i majoritet.

Även bland dessa naturligt framvuxna namn finns anledning att se upp för fällor. En sådan har med arkeologi att göra och gäller berg med namn som Borrås och liknande. Alla dessa så kallade fornborgsnamn syftar inte på berg med fornborgar. En del branta berg kan ha fått namn i analogi med namn på andra branta berg, där det råkar finnas en fornborg eller bara för att de är borgliknande (Lönn 1992b).

Datering och representativitet

Datering av ortnamn bygger till viss del på arkeologi och därför anbefalles försiktighet med namn som dateras till äldre järnålder, speciellt vid analyser av bebyggelseutveckling. Underlaget till dateringarna bildas i första hand av en koppling mellan vissa namntyper och äldre järn-

ålderns gravfält, men även boplatser och hypoteser om bebyggelseutvecklingen finns med i bilden. Detta gör att man kan hamna i ett cirkelbevis (Lönn 1992a). Vad som ändå är möjligt att säga är att vissa namntyper sannolikt är äldre än 700- eller 800-tal, eftersom de måste ha bildats innan vissa större språkförändringar skett. Sådana namn brukar omtalas som namn från äldre järnåldern, trots att inget av dem är äldre än romersk järnålder. Totalt sett är dock dessa äldre namn ganska få. Största delen av dagens namnbestånd verkar ha bildats från vikingatid och framåt.

Det är emellertid inte bara namndateringarna, som kan ställa till problem. Som ovan nämnts är namnmaterialet fragmentariskt bl.a. på grund av att det delvis omskapats över tid. Enligt mitt sätt att se är namnbeståndet en föränderlig massa, där ständigt nya namn bildas samtidigt som andra försvinner. Denna uppfattning bygger på undersökningar av namndöd i samband med samhällsförändringar. En undersökning rörde namn på åkrar, ängar, torp och liknande inom en by och de studerade förändringarna var de olika skiftena under 1700- och 1800-talen samt jordbrukets strukturuomvandling efter andra världskriget (Lönn 1999:62:ff). En annan undersökning rörde bebyggelsenamn i samband med den medeltida agrarkrisen (Lönn 1999:82ff). En tredje rörde överensstämmelsen mellan arkeologiskt undersökta äldre järnålders- respektive yngre järnåldersboplatser och till dem relaterbara namn (Lönn 1991). I samtliga undersökningar visade det sig att namn dör och glöms när den lokal de identifierar försvinner eller förändras kraftigt. Sålunda dör t.ex. åkernamn när många små åkrar läggs ihop till en stor och namn i utmarken försvinner när djurhållningen läggs ner. I samband med nedläggningar och omläggningar av bebyggelser under den medeltida agrarkrisen försvann många bebyggelsenamn. Likaså måste ett stort antal bebyggelsenamn ha försvunnit under den folkvandringstida förändringsperioden. Däremot har namn tillkommit när bygden expanderat och nya bebyggelseenheter bildats t.ex. under sen järnålder och tidig medeltid. En annan expansionsperiod är yngre bronsålder - äldre järnålder, men trots att många nya namn borde ha bildats under denna bebyggelsemässigt expansiva period, finns inte särskilt många kvar. Det ovan nämnda förändringsskedet under

folkvandringstid har gjort att de flesta äldre namn försvunnit. En obestämbar stor mängd namn har således försvunnit, vilket understryker vikten av att följa den historiska utvecklingen för att se vad som kan ha hänt med namn i olika perioder.

Konsekvenserna av att acceptera namndöd av större mått blir också att acceptera att ortnamnsmaterialiet är långt ifrån fullständigt, när man arbetar med det i arkeologisk, historisk eller liknande forskning. Ju längre tillbaka i tiden, desto mindre komplett blir materialet. Slutsatser omkring det medeltida eller förhistoriska samhället måste således föregås av funderingar omkring det kvarblivna materialet. Kan man anta att det ger en representativ bild av en förhistorisk period eller har vi med ett antal undantag att göra? Vad betyder de eventuella luckor man kan se i ett mönster? Det behöver inte vara negativt för forskningen att se ett bortfall av namn, det kan tvärtom ge förklaringar till otydliga mönster.

Sammanfattningsvis kan sägas att yngre järnålder och tidig medeltid är den lämpligaste perioden att arbeta med, eftersom mycket talar för att ett stort antal namn bildats då. Relativt många av dessa finns också kvar, trots den inverkan agrarkrisen har haft på namnmaterialet. Från perioden yngre bronsålder - äldre järnålder finns bara ett fåtal namn kvar, inte på långt när så många som man utifrån det arkeologiska boplatismaterialet tycker borde finnas.

Källor och källkritik

En del av den nödvändiga källkritiken har nämnts i det föregående, nämligen den att namndöd ger en delvis dålig representativitet för namnmaterialet. Ett annat problem för representativiteten är att de viktigaste källorna till förhistoriska och medeltida ortnamn, de äldre jordregistren, bara upptecknar skattepliktig bebyggelse. Skatten baseras på markägande, vilket betyder att all bebyggelse som legat på så kallad ofri grund inte finns upptecknad. Dit hör all bebyggelse utanför själva gården eller byn, t.ex. kustbebyggelse kopplad till sillperioderna. Ett ännu större problem är dock att de skriftliga källorna bara sträcker sig tillbaka till sent 1300-tal i Bohuslän. Endast några enstaka undantag finns.

Bilder av ett landskap

Vad har man sett?

Det som märks tydligast i namnen är jordbrukslandskapet. Den absolut största andelen namnelement i materialet syftar på gårdar, odlingar och röjningar. Själva gårdarna består av vad som kallas *avgränsade områden*, bostäder, gårdar varav en del möjligen är byar, torp, ödegårdar och (ödelagda) tomter. Jordbruksmarken innehåller enligt namnen åkrar, ängar, gärden, hagar, lyckor, mader och betesmarker. Dessutom finns beskrivningar av nyodlingar i form av intagor, röjningar, nyodlingar, områden som röjts på tidigare obrukad mark, röjda ängar i utmarken och av fågator.

Det naturlandskap som finns beskrivet i bebyggelsenamnen är framför allt fyllt av berg, bergknallar, backar och höjder men också av dalar och några slätter, lite kustlandskap och vattendrag. Speciellt berg framträder mycket tydligt och detaljerat. Backar och sluttningar med olika utseende omtalas också, liksom dalar och mindre inskärningar eller fördjupningar och ett mindre antal slätter, hedar och liknande naturtyper. Enligt namnen består jordmånen till stor del av block och grus samt en del sand och lera.

Flera kärr och en tjärn har uppmärksamats, möjligen på grund av en nyttoaspekt. Som särskiljande faktorer har man nämligen använt växter som kan användas som djurfoder. Av samma anledning finns sannolikt också naturresurser som järn och lera med bland namnelementen.

De flesta sjönamnen kommer från tidigt upptecknade naturnamn (Biskop Jens Nilsons *Visitatsböcker* og *Rejseoptegnelser* 1594) och bara någon enstaka gång från bebyggelsenamn. I de senare framträder sjöarna bara som bestämningsleder, vilket betyder att de fungerar som särskiljande faktor, inte som den plats man vill uppmärksamma och identifiera. En förklaring till avsaknaden av sjöar i huvudlederna kan vara att de flesta sjöarna ligger i ett bergs- och skogsområde (bohuslänskt fjällområde) där bebyggelseenheter är färre.

De flesta av dagens vattendragsnamn är unga och ofta bildade till närliggande bebyggelse. Nästan alla större vat-

tendrag i undersökningsområdet har dessutom bytt namn. Det syns dels genom att äldre skriftligt material ibland har andra namn på åarna, dels genom att äldre ånamn finns bevarade i bestämningsledningarna i bebyggelsenamn. Det finns även andra klart nybildade namn, t.ex. fjordnamn. Här slutar emellertid likheten med vattendragsnamnen, eftersom inget tyder på att fjordnamn bevarats i bebyggelsenamn.

Färdvägar på land märks i namn som beskriver stigar, tränga passager, en bro, en grind, en korsning och en brant stig. Där finns också gator, som antingen kan stå för landsvägar eller fågator. De flesta namnen syftar sannolikt på små vägar mellan gårdar, men bron och korsningen skulle kunna höra ihop med den kustväg, som är känd från 1600-talets vägnät. Denna väg är i så fall betydligt äldre än 1600-tal. Mellan Jörlanda och Ödsmål passerar vägen förbi bron i Bråland. Den fortsätter sedan norrut förbi Korsgård, men någon korsväg är inte markerad. Vägen över till Orust vid Svanesund/Kolhättan bör dock möta alldeles i närheten. Hur gamla rötter detta vägnät har, är dock oklart (Vägar i Bohuslän 1981:27ff).

Hur stämmer namnens bild med det faktiska landskapet?

Landskapet i Inlands Nordre härad i Bohuslän kan sägas vara tredelat. Ytterst, i väster, finns en lång kust, längst i öster skogklädda bergsområden och däremellan en odlingsbygd. Tillsammans omfattar de tre delarna en stor mängd olika landskapselement: fjordar, vikar, näs, öar, saltängar, betesmark, åker, bergknallar i åkermark, större bergsmassiv, skogsmark, sjöar, mossar o.s.v. Förutom dessa landskapselement finns byar, gårdar, vägar och allt annat som hör till ett bebyggt område. Om namnmaterialet beskrev hela detta landskap på ett så att säga rättvisande sätt, skulle det vara mycket varierat och innehålla de flesta typer av natur- och bebyggelsebetecknande namnleder.

Så rättvisande är emellertid inte namnmaterialet. Det omfattar visserligen en innehållsmässigt varierad uppsättning namnleder, men ger ingen rättvisande bild av Inlands Nordre härad. Odlingsbygden är den bäst beskrivna såväl till natur som kultur. Det mer dramatiska naturlandskapet vid sjön Hällungen och fjällområdet i öster märks däremot inte på samma sätt och inte heller kusten. Namngivarna verkar inte vara intresserade av dessa naturtyper.

Gårdar i bergs- och fjällområden benämns på samma sätt som nere i odlingsbygden. Namngivarna har sett de små ytorna med odlingsmark i skogen och de odlingsbara dalarna bland bergen. I de östra bergstrakterna finns dock inte lika många gårdar som i områdets västra delar, vilket kan förklara att området är dåligt beskrivet. Längs kusten är situationen emellertid en annan. Många gårdar har marker ända ner till stranden, men namnen talar ändå sällan om företeelser längs kusten. Några näs och öar finns med, men de är relativt få. Namn på övergiven icke skattepliktig bebyggelse, d.v.s. sådan som inte finns med i jordböcker, saknas också. Hit hör exempelvis fiskelägen.

Vilket tänkande kan spåras i namnen?

Näringsmässiga intressen

Genomgången ovan visar att de näringsmässiga intressena dominerar och att de speglar bondens intresse av ett landskap och av verksamheten *jordbruk*. Ett särskilt intresse är också knutet till nyröjningar av olika slag. Vad man odlat nämns däremot sällan, vilket sannolikt beror på att man växlat gröda. Kålgården är mer stabil och kål finns också omnämnt.

En företeelse, som ytterligare förstärker uppfattningen om att namnen relativt ensidigt beskriver bondens landskap, är att röjningarna i skogen namngivits, inte skogen i sig själv. Anledningen bör vara att röjningarna ur en odlares perspektiv varit intressantare och viktigare att hålla reda på än skogen. Det har också varit viktigt att betona vem som ägt, röjt eller brukat en viss röjning, vilket alla de personnamn som finns i röjningsnamnens bestämningsleder vittnar om.

Att bondens landskap dominerar i namnen är knappast förvånande. Däremot kunde hänvisningar till jakt och fiske förväntas vara vanligare, eftersom de bör ha varit binäringar i jordbruket.

Vattendragens betydelse

Vattendragens stora betydelse i förhistoriska samhällen är känd och omvittnad. Oftast åsyftas deras funktion som kommunikationsled men även som en faktor vid lokalisering av bebyggelse och med den dubbla funktionen att både binda samman bygder och fungera som gräns. Vattendragens betydelse för uppfattningen av landskapet och tänkandet över huvud taget har dock inte diskuterats i samma grad.

Att synen på vattendragen ändrats över tid märks bl.a. genom att de flesta idag har namn efter bebyggelser, medan bebyggelsen tidigare fått namn efter vattendraget. Det som idag heter Anråse å efter gården Anrås, hette tidigare Oln, vilket är bestämningsleden i gårdnamnet *Anrås*. I flera av bebyggelsenamnens bestämningsleder göms på detta sätt ett äldre namn på det vattendrag där bebyggelsen ligger. Namngivningen har så att säga ändrat riktning. Detta visar att det skett en förändring i hur man uppfattat landskapet. I äldre tider har vattendragen varit det primära, det konstanta, senare övertar bebyggelsen den rollen.

Ser man till kronologin betyder *äldre tid* allt från romersk järnålder till medeltid och *senare tid* betyder från medeltid och framåt. I mitt undersökningsområde är dock dateringar till romersk järnålder och folkvandringstid klart överrepresenterade bland namn med gamla vattendragsnamn i bestämningsleden. Eftersom dessa äldre namn totalt sett är få i förhållande till framför allt de medeltida, blir den faktiska dominansen än större. Jag förutsätter därför att det synsätt, som kommer fram här, är starkast levande under romersk järnålder och folkvandringstid, att det fortsätter under yngre järnålder och tynar bort i tidig medeltid. Dateringen bygger på bebyggelsenamnens ålder. Vattendragsnamnen måste ha varit i bruk när bebyggelsenamnen bildades och bör själva ha bildats före dessa. Någon annan datering än denna relativa är dock inte möjlig att bestämma.

Enligt kartor och äldre skriftliga belägg har flera åar haft mer än ett namn, vilket också speglar en annan syn på vattendragen. Åarna uppfattades inte som en helhet, som ett enda långt vattendrag som rinner genom landska-

pet, utan som flera delar och ibland även som bestämda punkter med speciella egenskaper, något att lägga märke till bara på en viss plats.

Namngivningen av olika sträckor eller punkter längs ån ser också annorlunda ut och skulle kunna spegla en annan och äldre typ av namngivning. Åarna som beskrivs rinner, slingrar, glittrar, forsar, gurglar, svämmar över, förgrenar sig och liknande. De kan också omtalas som vitaktiga, kalla, vattenrika eller ha andra karaktärsdrag. Här finns inte den näringsmässiga bakgrunden för namngivning utan en som fokuserar på å utseende och liknande egenskaper.

Identifieringen av delar av och till och med punkter längs vattendrag ger förutsättningar för att orientera sig i förhållande till dem. Eftersom inte bara de större åarna namngivits på detta sätt, utan även små vattendrag, öppnar det för möjligheten att åar fungerat som orienteringsleder och -punkter i landskapet. Tanken stärks också av vetenskapen om att gårdar namngivits efter vattendrag, vilket ger gårdarna en känd orientering. Vattendragen kan ha haft en funktion av samma typ som dagens kartor, nämligen som ett redskap att hitta fram till platser.

Från en orienteringsfunktion är det inte heller långt till en lokaliseringsfunktion. Utgångspunkten är åter igen att bebyggelser får ånamn som bestämningsled, d.v.s. relateras till åarna. Som redan sagts bygger denna namngivning inte bara på någon enda stor och välkänd å utan många åar, somliga tämligen små. Det betyder att bebyggelser runt om i hela landskapet kan relateras till åar.

Den förändring i landskapsuppfattning, som kommer till synes i den förändrade namngivningsprincipen, kan bero på att vattendragens betydelse som kommunikationsled minskar, men också på att bebyggelser i äldre tider haft en annan struktur. Boplatser behöver inte ha varit lika centrala som gårdsplatser idag, de kan ha flyttats mer och varit mer kortlivade. Odling kan ha skett mer utspritt i landskapet. Den arkeologiska bilden av äldre järnåldern är också den att bebyggelsen har en mycket stor spridning och även förekommer i områden, som idag uppfattas som närmast utmarker.

Synen på markägande

Även i fråga om synen på markägande eller tillgång till mark kan förändringar under perioden äldre järnålder - tidig medeltid diskuteras utifrån bebyggelsenamn. De äldsta namntyperna, sannolikt från romersk järnålder och folkvandringstid, har oftast huvudleder med betydelse som 'bygd', 'område', 'hem', 'plats', 'invånare (i ett område)' och liknande. Först i yngre järnålder bildas namntyper där huvudleden innehåller ord för gårdar och byar och framåt medeltid uppträder namntyper med personnamn i bestämningsleden. Detta kan tolkas så att i romersk järnålder och folkvandringstid identifierar namnen andra typer av områden än gårdar och byar. Det kan vara större områden, eventuellt också mer diffusa, det kan vara en viss grupps område eller platser med speciell funktion. Namn av dessa typer är *-inge*, *-sta*, *-vin*, *-hem* och kanske även *-landa*.

I yngre järnålder bildas en stor mängd namn med huvudleden *-by*, ett namnelement som kan stå för både 'by' och 'gård'. I Bohuslän går *-by* ofta tillbaka på *-bo*, som betyder 'gård'. Jag ser bildandet av *-by*-namnen som ett tecken på att något nytt markeras, något som uppmärksammas på grund av att det skiljer sig från äldre system eller traditioner. Samhället förändras på ett sätt som får till följd att gårdar och byar av det slag vi ser idag skapas. Om sådana funnits tidigare, kan de ha varit mer instabila och/eller underordnade de ovannämnda och benämnda områdena.

I sen vikingatid och tidig medeltid sker en ny förändring inom namngivningen. De flesta namn som skapas i samband med nyetableringar och nyröjningar har personnamn i bestämningsleden. Hos äldre namntyper är detta ovanligt. Även här ser jag det som ett resultat av en förändring i samhället. Av någon anledning vill man markera enskilda personers koppling till nyskapade bebyggelseenheter.

Min tolkning är att hela förändringen i namngivningen hör ihop med synen på mark och markägande/tillgång till mark. Jag kopplar ihop namngivningsprincipen i romersk järnålder och folkvandringstid med en syn på marken, som inte innebar personligt ägande, inte ens gårdsvis ägande. Det betyder emellertid inte att motsatsen *kol-*

lektivt ägande skulle ha rätt. Det är själva ägandet, individuellt eller kollektivt, som inte finns. Ett ägande enligt vårt sätt att se innebär en sådan rätt till marken, att man också kan avyttra den. En rätt av det slaget ser inte ut att ha funnits under förhistorisk tid i Sverige (Widgren 1995). Jag vill hellre plädera för motsatsen *icke-ägande*. Jag tänker mig då ett slags nyttjanderätt av mark och resurser inom vissa geografiska gränser. Mats Widgren skriver att "Ett tänkt ursprungligt stadium av tillägnelse av naturens tillgångar bör med andra ord ha kännetecknats - inte av kollektiva rättigheter - utan snarare av fri tillgång - open access." (Widgren 1995:9). Undantag till denna regel kan naturligtvis ha förekommit, nämligen platser som av någon anledning gick i arv. Det skulle då t.ex. kunna vara bebyggelseenheter med bestämningsleden *-lev*, (*-löv*), som betyder 'något efterlämnat' och i ortnamn sannolikt 'arvegods', eller 'egendom (som en man disponerar över och som han kan låta gå i arv till sina efterkommande)' (Pamp 1987:27f). Dessa platser har då fått sina namn just för att man markerar något speciellt, ett undantag till regeln.

I och med yngre järnåldern ändras synen på markägande, inte till ett personligt ägande men väl till att gårdarnas rätt till sin odlingsmark blir starkare. Det sista steget, det till personligt ägande, tas i och med övergången till medeltid. Det blir då betydelsefullt att markera vem som har rätt till en nybildad gård eller nyröjning (jfr Lönn 1997 och Sawyer 1988).

Catharina Mascher (1995) har utifrån analyser av fossila odlingslandskap, främst röjningsröseområden, i södra Västsveriges skogsbygder visat att markindelning i form av andelar i odlingsbar mark har funnits sedan sen bronsåldern, men att en sådan indelning markerats i terrängen först från och med folkvandringstid. Hon menar att denna folkvandringstida markindelning utgör en brytpunkt, då man lämnar ett andelstänkande sannolikt baserat på släktskap och övergår till ett mer stratifierat och rangordnat synsätt. Behovet av och kunskapen om att mäta, markera och värdera jordinnehav, menar hon, är en av de viktigaste skillnaderna mellan dessa båda synsätt och den får omfattande konsekvenser för samhällets struktur. Maschers slutsatser utifrån fossila odlingslandskap stämmer således i stort med ortnamnens vittnesbörd.

Vari syns människorna?

Människorna bakom namnen

Vilka är då namngivarna? Att de är människor som levde i nuvarande Inlands Nordre härad i södra Bohuslän under sen järnålder eller tidig medeltid är klart. Vilken identitet de själva uppfattat sig ha är mera oklart. Åtminstone en bit in i medeltid kan de ha uppfattat sig som förbundna med den danske eller norske kungen. Banden bör dock ha gått via ett antal personer i ett allianssystem där t.ex. tegnen i Tegneby i Solberga socken varit en lokal representant för den danske kungen. Människorna kan också ha sett sig som invånare i den sydligaste delen av Viken, i Älvsyssel eller i Grössbacka skeppsreda eller härad. Båda namnen *Älvsyssel* och *Grössbacka skeppsreda* förutsätter ett större sammanhang. Älvsyssel är ett administrativt område i det norska riket, medan skeppsredan kan höra samman med både Norge och Danmark, trots att ordet i sig är norskt. Samtliga sockennamn består av ett gårdnamn med tillägget *socken*. Sannolikt har folk från och med 1200-talet känt samhörighet till och i dessa.

Att namngivarna varit bönder är också tämligen klart. Om det funnits andra namngivare med annan utkomst, har deras ortnamn försvunnit. En eventuell fiskande grupp människor har alltså inte lämnat spår genom namn. Likaså saknas rester av kommunikationsleder till havs. Fjordnamnen är unga och finns heller inte bevarade i bestämningsleder. Fjordarna kan främst tänkas höra till de sjöfarandes landskap och därför vara osynliga i den bondedominerade namngivningen.

Till människorna bakom namnen hör också de enskilda personer, som omnämns i en del namn. Dessa beskrivs närmare nedan i delen *Människorna i namnen*.

Ett annat sätt att se människorna bakom namnen är att så långt det går tänka sig in i landskapet och i dessa människors referensramar. Utifrån en arkeologisk bakgrund och med hjälp av ortnamn och fornlämningar har jag gjort ett försök att på detta sätt se med någon annans ögon. Denna andra är i det här fallet en tänkt person som levde under vikingatid och som vid något tillfälle reste uppför Oln, ån som idag heter Anråse å (Lönn 1999:147ff).

Betraktelsen återges här i förkortat och något förändrat skick (jfr figur 1):

”På väg mot Oln utifrån havet passerar man söder om Tjörn, går förbi ett antal öar och in i Hakefjorden med Tjörn i väster och fastlandet i öster. På norra sidan av den största av de tre öarna alldeles utanför Olns mynning (Anrås) syns ett litet gravfält. Här viker man av rakt in mot kusten och siktar mot ett par stora gravhögar, som syns på några bergknallar vid åmynningens norra sida. På den södra stranden ligger också gravfält.

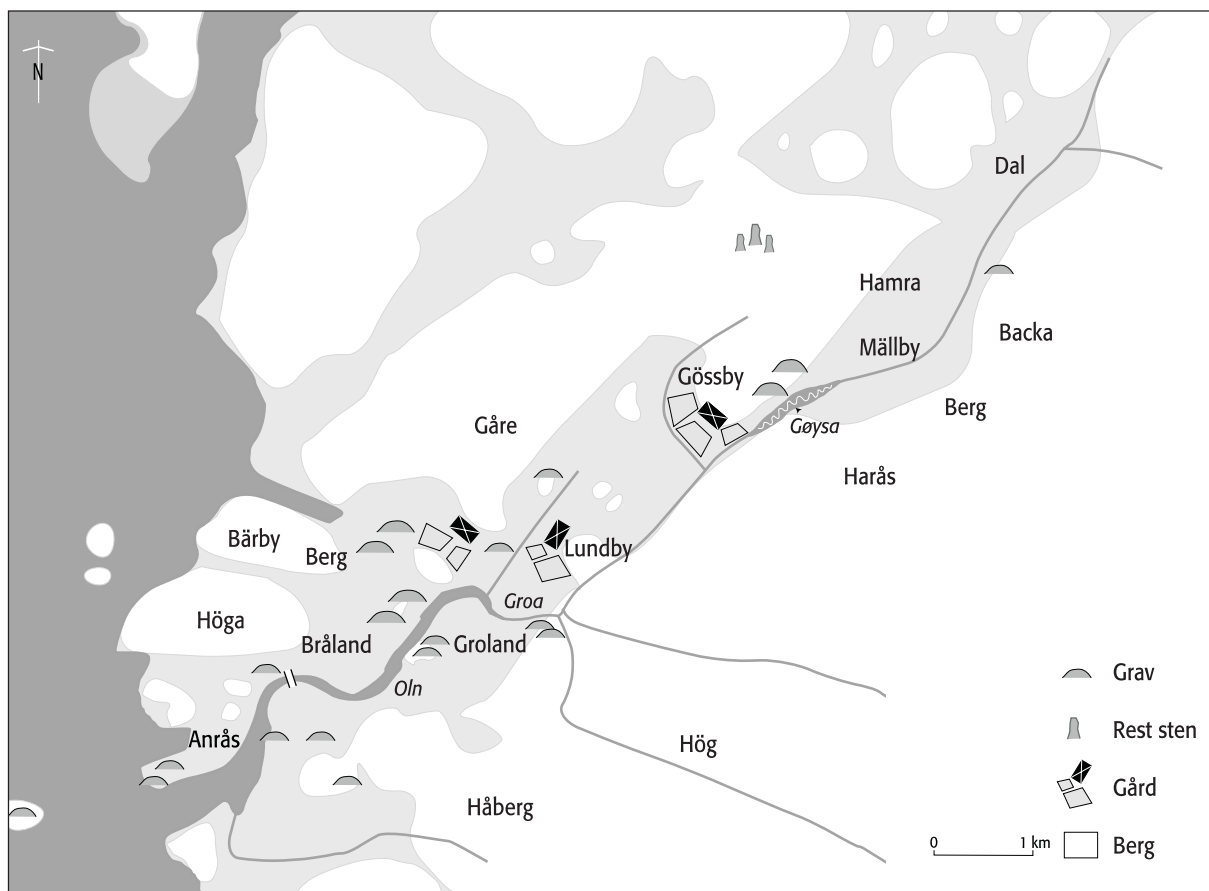
På väg in i landet smalnar Oln och slingrar mot nordost mot en plats som kallas Gården i Vik (Gåre). På båda sidor längs ån finns först strandängar och sedan låglänta betesmarker (Bråland, Groland) med mindre bergsklackar. Ytterligare två gravfält ligger i åns yttersta del alldeles intill vattnet och på avstånd märks ännu ett gravfält och flera andra gravar. Tillsammans förstärker de intrycket av en betydande bygd. I norr, bortanför strandmarkerna, syns branta berg (Höga, Berg) och i söder ett stort bergsområde (Håberg, Hög).

Halvvägs till gården i Vik passeras bron (Bråland) där landvägen korsar ån och nästan framme vid gården ligger återigen gravar på båda sidor om ån.

En bit efter gravfälten och gården byter ån namn och kallas istället Groa (Groland), eftersom den här delen ofta svämmar över. Orsaken är de tre vattendrag, som kommer uppifrån bergen och möts i Groas östra ända. När deras vattenflöde är rikligt, svämmar Groa över. Även vid åmötet ligger ett gravfält.

Hur långt upp i ån det går att ta en båt är osäkert. Om man ändå fortsätter, med båt eller gående, passerar man förbi gården Lundby och upp mot den stora forsen Gøysa (Gössby). Gravarna vid Lundby är mycket gamla, men ändå kända. Alldeles nedanför forsen ligger en gård, Gössby, som fått namn efter forsen. Nära Gössby, i forsens överkant, ligger ännu fler äldre gravar. Många av dem är mycket imponerande.

Ovanför forsen rinner ån i en bred dalgång i ett kuperat landskap (Harås, Berg, Backa, Hamra) och mitt emellan bergen i dalens södra del ligger gården Mällby. Nästan uppe vid åns början finns ett litet gravfält med en

Figur 1. Ån Oln med omgivande landskap, bebyggelse, namn och fornlämningar (teckning Anders Andersson).

Figure 1. The "Oln" river (today Anråse å), Southern Bohuslän, in the 10th century, with the surrounding landscape, settlement, place names and Iron Age burial sites.

riktigt stor hög, en av de största i området. Bara den största högen vid åmynningen är lika stor. Gravfältet överst i åns lopp visar att också detta område hör till bygden längs ån. Marken längst norrut i dalen hävdas för jakt och svedjeodling, även om ingen bor just där. Norr därom når man bygderna runt sjön Hällungen.”

Människorna i namnen

I det arkeologiska materialet kan ibland enskilda människor anas, i ortnamnen möter vi dem i form av namn och yrken. I bestämmningslederna finns t.ex. närmare 100 namngivna personer, som levtt i undersökningsområdet i vikinga-

tid eller tidig medeltid. Det skulle ta för stor plats att ta med alla, men som ett urval presenteras här några förhistoriska eller medeltida invånare i det som senare blev Inlands Nordre härad: Åsa, Gunna, Helga, Inga, Ragnhild och Torun. Asmund, Dagfinn, Eivind, Geilaug, Kjell, Kåre, Sven, Torsten och Åke. Några personer omnämns i form av yrken eller liknande beteckningar: smeden, skalden och regnen. Någon bonde nämns inte, eftersom det yrket inte är särskiljande i ett samhälle där nästan alla är bönder.

Alla ovannämnda personnamn ingår i bebyggelsenamn, som kan dateras till yngre järnålder och medeltid. I äldre bebyggelsenamn, förekommer inte enskilda perso-

ner men väl grupper. Det är *-inge*-namnen som kan påvisa dessa grupper, t ex. sten-bornas område och sköld-bornas område).

Slutligen ska kvinnorna i namnen påvisas. De förekommer, men är inte många, bara en mindre del av den grupp personer, som särskiljer *-torp*-namn och *-röd*-namn och sannolikt står som ägare eller brukare till nyetabletrade gårdar i framför allt tidig medeltid. En slutsats av detta är att kvinnor faktiskt kunde stå som ägare eller brukare av en gård, även om det inte var vanligt (Lönn 1997).

Avslutning

Jag har i denna artikel tagit fram några brottstycken ur vikingatida och tidigmedeltida människors referensram. Dessa brottstycken har handlat om dem själva - namn och yrken - om deras hemmahörighet i större system, om deras näring och bebyggelsestruktur, om hur de uppfattat landskapet, sett konstanter och orienterat sig i det. Informationen är hämtad ur deras egna beskrivningar av miljö omkring dem.

Den immateriella kunskap om förhistoriska samhällen som kan hämtas från ortnamn består sålunda av inblickar i tänkandet, i referensramen. Exempelvis märks böndernas syn på landskapet tydligt och på flera sätt. Iden-

tifikationen av delar av odlingslandskapet dominerar över motsvarande beskrivningar av kust eller bergsområden. Den största andelen namn beskriver också bönders boende och odlingar. Intresset av vissa, för bönder, viktiga resurser ingår i namnen. En eventuellt fiskebaserad kustbebyggelse går inte att spåra i namnen och inte heller fiskeplatser eller kommunikationsleder till havs eller längs kusten. Spår av jakt är inte heller märkbara, däremot uppmärksammas järnhantering både genom resursen *järn* och genom yrkesbeteckningen *smed*.

En annan slutsats är att den tradition man haft för att orientera sig i landskapet kan ha varit knuten till vattendrag av alla de slag, från breda åar till små bäckar. En person utan karta eller tätt vägnät och ingen annan översikt över landskapet än vad man får från högsta berg, får naturligtvis speciella behov i fråga om orientering, åtminstone när hon rör sig utanför större vägar och upptrampade stigar. Denna tradition har dock förändrats under förhistoriens sista skede.

En förändring ser också ut att ha skett i fråga om synen på ägade och uppdelning av mark. Detta speglar också delar av referensramen, nämligen hur man uppfattar mark, rätt till resurser och även sig själv i förhållande till andra människor i samhället.

Referenser

- Bebyggelsers och bebyggelsenavnes alder* 1984. Nornas niende symposium i Kobenhavn 25-27 oktober 1982. (Red. Vibeke Dalberg, Gillian Fellows-Jensen, Bent Jorgensen, John Kousgård Sorensen) NORNA-rapporter 26. Uppsala.
- Bent Jörgensens 1980. *Stednavne og administrationshistorie*. København.
- Biskop Jens Nilsons Visitatsboger og Rejseoptegnelser 1574-97 1885. Udg... ved Ingvar Nielsen. Kria.
- Brink, Stefan 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi L VII*. Studier till en svensk ortnamnsatlas 14. Uppsala.
- Det nordiska projektet Ortnamn och samhälle*. Ortnamn och samhälle 1-8, 1977-1983. Seminariet för nordisk ortnamnsforskning, Uppsala universitet. Uppsala.
- Janzén Assar 1972. Ortnamnen i Inlands Nordre härad. 1. Bebyggelsenamnen. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. VI*. Institutet för ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Göteborg.

- Janzén Assar 1975. Ortnamnen i Inlands Nordre härad. 2. Naturnamnen. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. VI*. Institutet för ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Göteborg.
- Lönn, Marianne Karlsson 1991. "Gårdarna med de äldsta namnen. . .". *En undersökning av bosättningar, bebyggelsenamn och namndöd*. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter No 7. Göteborgs universitet. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Lönn, Marianne Karlsson, 1992a. Arkeologin bakom ortnamnsdateringarna. I: *Fornvännen* 87, 1992:241-253.
- Lönn, Marianne Karlsson, 1992b. Borgen, Borrevägg, Rane slott och Slottet. I: *Borgar frånforntid och medeltid i Västsverige* (red. Andersson, S., Hall, B. & Öborn, G.). Arkeologi i Västsverige 5:64-74. Göteborgs arkeologiska museum. Göteborg.
- Lönn, Marianne 1997. Kvinnor i ortnamn. Onornastisk kulturhistoria. I: *Gender och arkeologi* (red. Johnsen, B. & Welinder, S.) s. 118-126. Mitthögskolan. Östersund.
- Lönn, Marianne. 1999. *Fragment av samtal. Tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohusslänska exempel*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska Undersökningar. Skrifter no 30. Studia Archaeologica Universitatis Umensis nr 12. Kungsbacka.
- Mascher, Catharina 1995. Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle. I: *Äganderätten i lantbrukets historia*. (Widgren M. red.) Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8:37-57. Nordiska museet. Stockholm.
- Olsson, Ingemar 1976. *Gotlands stavgardar, en ortnamnsstudie*. Gotlandica nr 10. Visby.
- Olsson, Ingemar 1979. *Gotländsk natur och historia speglade i ortnamnen*. Visby.
- Pamp, Bengt 1987. *Ortnamnen i Sverige*. Lund.
- Pearsalls, W. H. 1961. *Place names as Clues in the pursuit of Ecological History* I:Namn och bygd 49, 1961:72-89.
- Sawyer, Birgit 1988. *Property and Inheritance in Viking Scandinavia; the Runic Evidence*. Occasional Papers on Medieval Topics. 2. Alingsås.
- Strid, Jan Paul 1986. *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Widgren, Mats 1995. Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen? I: *Äganderätten i lantbrukets historia*. (Widgren M. red.) Skrifter om skogs och lantbrukshistoria 8:5-16. Nordiska museet. Stockholm.
- Vägar i Bohuslän* 1981. Rapport nr 6. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Göteborg.

